

אור ישראל

קובץ לעניני הלכה ומנהג

♦ מאנסי ניו יארק ♦
ניסן תשע"ה ♦ שנה כ גליון ב (ע)

הרב יהודה לייבוש ווייס

מונטריאל

ריש לקיש ורבי שמעון בן לקיש גלגולה של טעות

בקובץ האחרון (עמ' תיב, ב'מילי דתמיהי') העיר הר"פ וויליגער שליט"א, שמדברי המדרש, ויקרא רבה יד, ו, משמע שריש לקיש ור' שמעון בן לקיש שני אנשים הם. הנה ברור הדבר שמדובר שם בטעות, והנוסח במדרש דפוס ווילנא מוטעה הוא, והדבר מוכח מתוכו – מתוך דברי המדרש עצמם – כפי שנבאר:

ראשית נעתיק דברי המדרש כפי שהוא לפנינו במדרשים שנדפסו ב/על-פי דפוס ווילנא הנפוץ:

ד"א אשה כי תזריע הה"ד (תהלים קלט, ג) 'ארחי ורבעי זרית וכל דרכי הסכנת', ר' יוחנן וריש לקיש ורשב"ל, ר"י אמר אין הקדוש ברוך הוא צר את האדם אלא מטפה של לבנות; וריש לקיש אמר 'זרית' כאדם שזורה ונותן תבן בפני עצמו וקש בפ"ע עד שמעמיד הדגן על בריו; רשב"ל אמר אף אינו מאבד את הטפה אלא זורה מטפה למוח ומטפה לעצמות ומטפה לגידים וביותר אם היה זכר, הה"ד אשה כי תזריע וילדה זכר.

הקושי עליו עמד הרב הנ"ל הוא, שכאן מצינו שלש דעות, האחד של רבי יוחנן, השני של ריש לקיש והשלישי של רבי שמעון בן לקיש, הרי שריש לקיש ורבי שמעון בן לקיש שני אנשים הם.

אולם עד שנעמוד על קושי צדדי זה, יש כאן קושי בעצם כוונת המדרש, היאך נפרנס בכלל דברי המדרש? הרי שלשתם באו לדרוש הפסוק 'ארחי ורבעי זרית', דברי ריש לקיש ורשב"ל מובנים שדרשו 'זרית' שענינו 'זורה' – לריש לקיש 'כאדם שזורה ונותן תבן בפני עצמו...'/ ולרשב"ל 'זורה מטפה למוח ומטפה לעצמות...' – אבל לרבי יוחנן אינו מובן מה הוא דורש מפסוק זה?

והאמת היא, שחלק מהמאמר הנזכר נמצא בבבלי, נדה לא ע"א, (כפי שציינו לכך כמה ממפרשי המדרש על אתר), שם איתא:

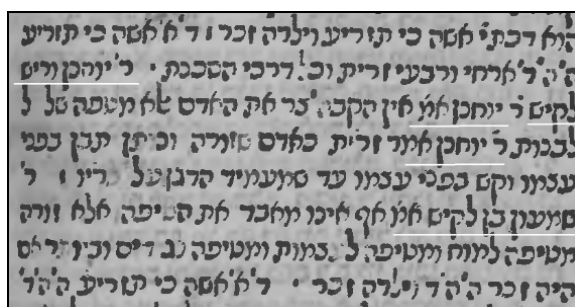
דריש רבי חנינא בר פפא, מאי דכתיב 'ארחי ורבעי זרית וכל דרכי הסכנת', מלמד שלא נוצר אדם מן כל הטפה אלא מן הברור שבה, תנא דבי רבי ישמעאל משל לאדם שזורה בבית הגרנות נוטל את האוכל ומניח את הפסולת.

ורש"י מפרש מיד בהבאת הפסוק: "זרית – ביררת בנפה". וזהו כוונת רבי חנינא בר פפא, שהאדם לא נוצר מכל הטפה, אלא הקב"ה בורר ממנה את החלק הברור (=בהיר¹), ומביאה הגמ' על כך מ'דבי רבי ישמעאל', משל לאדם שזורה תבואה שנוטל רק את האוכל ולא את הפסולת.

מאמר זה דומה במאוד לדברי רבי יוחנן וריש לקיש במדרש, אבל בעוד שבגמ' ה'משל

לאדם שזורה... הינו הסבר למאמר הקודם², במדרש נראה שמדובר כאן בשתי דעות שונות – רבי יוחנן לחוד, וריש לקיש (באדם שזורה...) לחוד, ודבר זה אומר דורשני!

בעיון קל בדפוס ראשון של המדרש, [מדרש רבות], קושטא רע"ב, תיכף נראה שאין כאן הן 'ריש לקיש' והן 'רבי שמעון בן לקיש', אלא יש כאן מחלוקת בין 'רבי יוחנן' ל'ריש לקיש'='רבי שמעון בן לקיש'. והנה צילומה:

הנה, בנוסח הזה, אחרי שהמדרש הביא הפסוק, הקדים ואמר: "ר' יוחנן וריש לקיש", ולא נוסף כאן גם "רבי שמעון בן לקיש" כבדפוס ווילנא, הרי שאין כאן שלש חלוקות אלא שתיים³.

אלא שמעתה עומד לפנינו קושי אחר, והוא שהמדרש אומר פעמיים "ר' יוחנן אמר", דבר שאין לו מובן בפשטות. אולם אחרי מה שהקדמנו קודם, הרי ראינו בגמ' שה'משל' הוא הסבר לנאמר קודם – שלא נוצר האדם מכל הטפה..., וכך מסתבר גם בדברי המדרש 'באדם שזורה...' הוא הסברו של ר' יוחנן, או שהוא אמר הדברים – כהגירסה בדפוס זה, או בענין אחר. עכ"פ אין זה מהלך שני, ואין במדרש שלשה מהלכים אלא שניים! ר' יוחנן ורבי שמעון בן לקיש, לר' יוחנן הקב"ה צר את האדם רק מטפה אחת, והשאר הולך לאיבוד, ולרבי שמעון בן לקיש אף אינו מאבד טיפה, וכל אחד דורש את ענין ה'זורה' לפי מהלכו. (ועי' במפרשי המדרש)

הרי מיושב היטב מה שעמד הר"פ וויליגער, וכן כוונת המדרש מבוארים היטב. אבל עומד בפנינו קושי הלשון, שכפל המדרש "ר' יוחנן אמר" שאין לו מובן; וכן להבין היאך הגיעה לפנינו נוסח משולש – ר' יוחנן וריש לקיש ורבי שמעון בן לקיש.

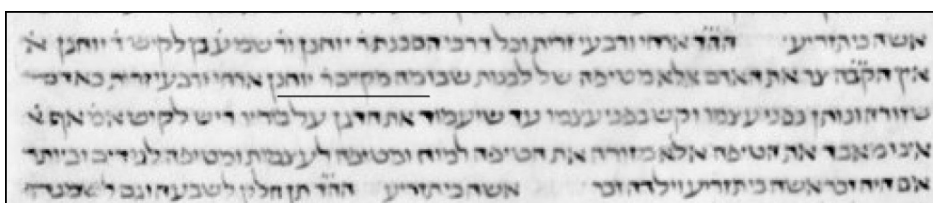
בשנת תשי"ג-תשי"ד יצא לאור בירושלים ע"י מ' מרגליות מדרש ויקרא רבה "על-פי כתב-יד ושרידי הגניזה, עם חילופי נוסחאות הערות וביאורים", נוסח המאמר במהדורה זו מיישב הדבר על מכוננו:

ארחי ורבעי זרית וכל דרכי הסכנתה. ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש. ר' יוחנן אמ' אין

2 יש לציין, שמצינו עד נוסח אחד אשר שם המשל בא בסתם – ולא בשם 'תני דבי רבי ישמעאל', היינו שהכל אחד הוא, והוא בכ"י וטיקן 113 (נכתב במאה ה"י"ב – ראשית המאה ה"י"ג). וסמך לנוסח זה יש בספר 'הזהיר', פרשת תזריע, ח"ב, ווארשא תר"ם, דף סא ע"א; ספר הערוך ערך זר (השני); מדרש הגדול, פרשת תזריע, ח"ה, ירושלים תשנ"ז, עמ' שיב. 3 וכוונת זה חזר ונדפס בדפוסים הבאים: מדרש רבות, ויניציה ש"ה, דף קטו ע"א; ספר רבות, שם שכו"ו, דף קטו ע"א; כנ"ל, קראקא שס"ח-שס"ט; יפה תאר על ויקרא רבה, קושטנינה ת"ח, דף פה ע"ב; כנ"ל, ווילהרמרשדארף תע"ד, דף נב ע"א.

הקדוש ברוך הוא צר את האדם אלא מטיפה שללבינות שבו. מה מקיים ר' יוחנן זרית, כאדם שזורה ונותן תבן בפני עצמו וקש בפני עצמו כדי שיעמיד את הדגן על בוריו. ר' שמעון בן לקיש אמר אינו מאבד...⁴

הנוסח הזה "מה מקיים ר' יוחנן" הוא מביא שם ע"פ שלשה כתבי יד, והנה צילומו של אחד מהם:⁵

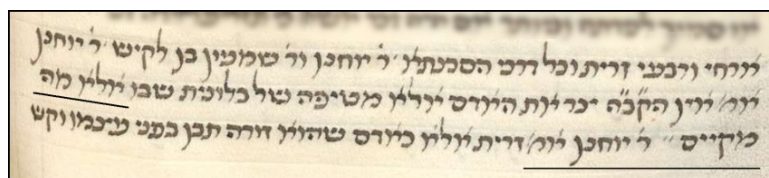
ועיי"ש בהערות וביאורים (לשו" 6), מה שהעיר על נוסח זה, ומביא עוד שבשני כתבי יד, במקום "ר' יוחנן אמר" או "מה מקיים ר' יוחנן" הנוסח בהם הוא "מ"ט" = "מה טעם", והוא מעדיף נוסח זה על פני הקודם, יעו"ש. בכל אופן שניהם אחד הוא, שמדובר כאן בהסבר דבריו של ר' יוחנן, ואין כאן שני דיבורים שונים.

וננסה להבין איך 'נוצר' הגירסה שבדפוס ראשון, ואיך השתלשל הדבר לגירסה שבדפוס ווילנא.

המעין ב'חילופי נוסחאות' במהדורת מרגליות שם, ויעקוב אחר הנוסח בכ"י המסומן שם: ב, ימצא נוסח כזה:

...אלא מטיפה של בלונית (!) שבו אלא מה מקיים ר' יוחנן אמר זרית אלא כאדם שהוא זורה...

כאן נמצא איזה נוסח כפול, הן "אלא מה מקיים ר' יוחנן" וגם "אמר ר' יוחנן אמר", הנותן לנו קצה חוט להגיע לנוסח דפוס הראשון, אך עדיין לא נדע האיך נעשה זאת. אולם בבדיקת כתב־היד בפנים המסומן אצלו ב"ב, יתבהר לנו הדבר יותר. מדובר בכ"י מיינכן, ספריית המדינה 117 (נכתב בשנת קצ"ג), והנה צילום קטע זה (דף 139ב):

4 ויקרא רבה, מהדר' מ' מרגליות, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' שט-שי. (ויש לציין, שעל אף שאין מהדורה זו נפוצה כל כך, מ"מ היא נגישה בכך שנוסח המדרש שבה נכללה במאגר פרויקט השו"ת - בר אילן, [בנוסף למהדורת ווילנא הנפוצה]; וכן נמצאת בשלימותה במאגר אוצר החכמה - גירסה 12).

5 כ"י פריס, הספרייה הלאומית 149, דף 119א; נכתב בשנת ה"א נ"א=1291, (מסומן אצל מרגליות: 6). תיאור הכ"י ראה: ח' אלבק, מבוא ומפתחות למדרש בראשית רבא (מצורף למדרש בר"ר מהדורת תיאודור-אלבק, ח"ג בסופו), ירושלים תשכ"ה, עמ' 108.

כאן מתגלה לנו דבר שלא ניתן לראות במהדורות מרגליות, והוא הסימן: ' ' הנמצא בין 'מקיים' ל'ר' יוחנן, והוא סימן להפסק ארוך בתוך הפסקה (כעין נקודה שמקובל בימינו)⁶, הסופר – מדעתו, או שכך מצא לפניו – חיבר את תיבות "אלא מה מקיים" לקטע שלמעלה, וראה בתיבות "ר' יוחנן" התחלת ההסבר במקרא, והיות ודבר זה אינו מסתדר על כן תיקן⁷ הלשון בהוספת תיבת "אמ'ור", ובכך נוצר נוסח חדש: "ר' יוחנן אמר זרית...". מכאן אין רחוקה הדרך, שמעתיק אחר ימחוק את תיבות "אלא מה מקיים" שאין להם הסבר לדברים שלמעלה, וישאר על מקומו רק "ר' יוחנן אמר". כך יתכן שנוצר נוסח דפוס הראשון: "ר' יוחנן אמר... ר' יוחנן אמר...".

אמנם גם נוסח זה יש בו קושי כפי שהזכרנו לעיל, שכן פעמיים "ר' יוחנן אמר" זה אחר זה אין לו מובן, וכנראה עקב כך באו מדפיסים מאוחרים לתקן, הדפוס הראשון שמצאתי בו שינוי הוא בספר רבות(! =מדרש רבות), אמשטרדם ת"א-ת"ב; דפוס זה נדפס דף על דף על-פי קראקא שס"ח-שס"ט⁸, דף קפא ע"א, פרשת תזריע פר' יד-טו, פותח בשתי המהדורות בתיבות "יהיה חסיד" ומסתיים בתיבת "ונשמות", אך בעוד שבדפוס קראקא הנוסח הוא כבדפוס ראשון, במהדורת אמשטרדם הנוסח הוא כפי שהוא בדפוס ווילנא! אך בראשית-תיבות: "ר' יוחנן ור"ל ור"ש ב"ל.... ר"י אמר... ור"ל אמר... ר' שמעון בן לקיש אמר...".

היה זכר הרצוא הדכתי אסת כית ריע וילדה זכר ד' אשה
כית תוריע הדר ארחי ורבעי זרית וכל דרכי הסכנת ר' יוחנן
ודיש לקיש ר' יוחנן אמ'ר אין רב' ה צר אח האדם לא מטפ' של
לבנות ר' יוחנן אמ'ר ירית כאדם שזרה ינותן חבן בפני עצמו
וקס בגני עצמו ער שמעכי רדגן על ברוי ר' שמעון בן לקיש
אמ'ר אף אני בא בר אח חטפה לא זורה טטי' לטוח ומטפ' ר
לעצות וטטי' לנצח ובייתר אם חיה זכר הה' ד' אשה כי
קלג * תוריע וילדה זכר . ד' אש' כו תוריע הדר מן חלק לשבעה

דפוס קראקא שס"ח-שס"ט

6 ניתן להבחין בקטע המצולם, סימן של גרש אחד בקו של גג האותיות, במקום פסיק - הפסק קצר (כמו: "...דרכי הסכנת ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש ר' יוחנן אמר..."), וסימן של גרשיים במקום הפסק ארוך. על שיטות הפיסוק בכתבי יד, ראה: מ' בית אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים, ירושלים תשע"ב, עמ' 346-347.

7 הוא, או קודמיו.

8 ראה: 'מפעל הביבליוגרפיה', רשומה 0146434.

וביותר אם היה זכר הה"ד אשה כי תזריע וילדה זכר ר"א
 טס קלט אשה כי תזריע הה"ד ארתי ורבעי ור"י וכל דרכי הסכנה
 ר' יוחנן ור"ל ור"ש ב"ל ר"י אמר אין הק"כ צר את האדם
 אלא מטפה של לבנות ור"ל אמר זרית כאדם שזורה ונותן
 רבן בפני עצמו עד שמעמיד הרגן על ברי"ד שמעון בן לקיש
 אמר אף אינו מאכר את הטפה לא וזרר מטפה למוח ומטפה
 לעצמות ומטפה לגידים וכיורא אם היה זכר הה"ד אשה כי
 קהלת יא תזריע וילדה זכר ר"א אשה כי תזריע הה"ד הן חלק לו

דפוס אמשטרדם ת"א-ת"ב

אם ננסה להיכנס לראשו של המגיה (או ה'בחור א זעצער') למה תיקן והגיה כך, יתכן שכך
 היה: המגיה, כשראה לפניו במדרש פעמיים 'ר' יוחנן אמר' והבין שמדובר כאן בשיבוש, חזר
 לבדוק בתחילת דברי המדרש, מי הם המדברים בדרש זה, וראה שהם: 'ר' יוחנן וריש
 לקיש(!)', ובהמשך דברי המדרש ראה שיש 'ר' יוחנן' (פעמיים), וגם 'רבי שמעון בן לקיש' (!)
 – ולא 'ריש לקיש כנזכר קודם, מיד צירף שני הדברים, ובא לפתרון נפלא: 'ריש לקיש' ו'רבי
 שמעון בן לקיש' שניים הם, ו'יתקן' את ה'ר' יוחנן' השני ל'ריש לקיש' ובכך 'יחזיר' את מאמרו
 של 'ריש לקיש' למקומו⁹, ואת שמו של 'רבי שמעון בן לקיש' יוסיף בראשית דברי המדרש.
 ובכך הכל על מקומו יבא בשלום! אלא שטעה בזה ש'יצר' כאן דבר שלא היה מעולם, שריש
 לקיש ורבי שמעון בן לקיש שני אנשים הם, ובזה הטעה גם אחרים!

תיקון דומה לזה, נעשה גם בדפוס אחר, כנראה שלא בהשפעת דפוס אמשטרדם הנזכר,
 אבל ב'חריפות יתירה'...; במדרש רבות שנדפס בפרנקפורט דאדרה תע"א-תע"ב, דף קנח
 ע"א, במקום ר' יוחנן השני איתא "ור"ל", אבל בתחילת הדיבור לא נוסף רשב"ל – כפי שנמצא
 בדפוס הנ"ל – אלא הכניס אחרי 'ר' יוחנן: "ור"ל", ונמצא בידו נוסח מוזר כזה: 'ר' יוחנן ור"ל
 וריש לקיש'. נראים הדברים שכבר מצאו התיקון בתוך המדרש 'ור"ל', והמגיה שידע ש'ריש
 לקיש' הינו 'רבי שמעון בן לקיש' וכאילו לא ידע מהו פיענוח הר"ת 'ור"ל' הוסיפו בתחילת
 המדרש בלי להבין הכפילות שגרם: 'ור'יש] ל'קיש] וריש לקיש'!!

טס קלט כי תזריע הה"ד ארתי ורבעי זרית וכל דרכי הסכנה ר' יוחנן
 ור"ל וריש לקיש ר' יוחנן אמר אין הק"כ צר את האדם לא מטפה
 של לבנות ור"ל אמר זרית כאדם שזורה ונותן רבן בפני עצמו עד
 שמעמיד הרגן על ברי"ד שמעון בן לקיש אמר אף אינו מאכר את

פרנקפורט דאדרה תע"א-תע"ב

וכך חזר ונדפס שנית במדרש רבות, אמשטרדם תפ"ה, דף קנז ע"א, שהודפס על פי דפוס
 פרנקפורט הנ"ל, כנאמר בשער הספר¹⁰.

9 ויעיד על כך ה'וא"ו' שהוסיף 'ור"ל אמר', במקום 'ר' יוחנן אמר' – בלא וא"ו, והיא משום שהתיבה לקוחה
 משורה שעליה 'ר' יוחנן וריש לקיש', דוק ותשכח.

10 וראה גם 'מפעל הביבליוגרפיה', רשומה 0146440.

ובתולדות תולדותיו – במדרש רבה, שקלאוו תקע"ב¹¹, כבר מתוקן הכפילות "ור"ל וריש לקיש" ונדפס שם: "רבי יוחנן וריש לקיש", אבל בגוף המאמר השאיר "רבי יוחנן אמר... ור"ל אמר... ר' שמעון בן לקיש אמר...", וממילא נמצא בראשית המאמר הוזכרו שניים, ובגוף המאמר שלשה.

ד"א אשה כי תוריע הה"ד ארחת ורבעי זרית וכל דרכי
הסכנת רבי יוחנן וריש לקיש רבי יוחנן אמר אין הקב"ה צר
את האדם לא מטפ' של לבנו' ור"ל א"ר זרית כאדם שזורה
ונחתן חבן בפני עצמו עד שמעמיד הרגל על בריו' שמעון בן
לקיש אמר אף אינו מאכד את הטפ' לא זורה מטפה למוח

שקלאוו תקע"ב

11 על פי הרשום ב'מפעל הביבליוגרפיה', (רשומה: 0146450) דפוס זה נדפס על"פי דפוס מינקאוויץ תקנ"ח-תקנ"ט; בדפוס מינקאוויץ נרשם על השער: "עם כל המפרשים... כאשר היו בדפוס פרנקפורט דאדרא" ורשמו ב'מפעל הביבליוגרפיה' (רשומה: 0146444) שהכוונה להוצאה משנת תצ"ב; ודפוס פ"פ תצ"ב נדפס דף על דף על"פי אמשטרדם תפ"ה (ראה שם, רשומה: 0146441), שכאמור הוא ע"פ דפוס פ"פ תע"א.